

Texten är en bearbetad version av Fredrik Nilssons föredrag på professors-installationen vid Åbo Akademi den 3.11.2023.

När kalla nordiska gränser blir heta

En reflektion kring nationsgränsens
återkomst och kulturella komplexitet

Drömmen om ett Europa utan gränser

1990-talet och det inledande 2000-talet sjöd av framtidsoptimism. Järnridån hade fallit och runt om i Europa växte transnationella regioner fram som svampar ur jorden. De manifesterade en ny tid; det gränslösa Europa. Idag framstår denna tid som en parentes, en dröm eller en utopi. EU:s yttre gränser förstärks och utvecklas kontinuerligt. *Festung Europa* ter sig mer ointagligt än någonsin – åtminstone för migranter (t.ex. Cassarino & Marin 2022). Även inom Europa och Schengenområdet är nationsgränsen påtagligt närvarande. Det kan handla om byråkratiska, juridiska eller ekonomiska gränshinder som hämmar utvecklingen. Vid andra tillfällen är det pass- eller identitetskontroller som skapar friktion, i synnerhet för de många pendlare som lever ett transnationellt vardagsliv (jfr Pettersson Fürst 2023). Norden avviker inte från detta mönster.

I samband med flyktingkrisen 2015 infördes identitetskontroller vid den dansk-svenska gränsen som sedan dess förlängts med hänvisning till bland annat pandemin, gängrelaterad kriminali-

tet och koranbränningar. Under perioder har gränsen delvis varit stängd (Øresundsinstitutet 2023). Situationen är snarlik vid den norsk-svenska respektive den finsk-svenska gränsen där inte minst pandemin innebar att gränsens existens blev märkbar i vardagen (jfr Gustavsson 2022; Wallin Aagesen, Gerber & Järv 2022). Utöver dessa exempel så har Danmark skärpt sin gräns mot Tyskland och vid den finsk-ryska gränsen byggs just nu ett gränsstängsel. Ett intensivt gränsarbete pågår således i Norden.

I en tid då Europa och Norden ter sig allt annat än gränslöst, så behövs kritiska perspektiv på gränser och här kan etnologin bidra. Gränser har utgjort ett huvudtema inom europeisk etnologi sedan 1900-talets början. Den tidiga etnologin, då kallad folklivsforskning, sökte spåren efter en ålderdomlig folkkultur som förmodades spegla nationens innersta väsen. Men de tidiga etnologerna noterade även att den folkliga kulturen inte alltid gjorde halt vid nationsgränsen. Det fanns spår av transnationella regioner och kulturella gemenskaper (Nilsson 2018a). Studier av folklig kultur och gränser definierades också som en huvuduppgift för etnologin vid Åbo Akademi. I sin installationsföreläsning 1922 fastslog Gabriel Nikander, den första innehavaren av den Kiseleffska professuren, att dokumentationen av svensk allmogekultur i Finland var en högprioriterad arbetsuppgift. Nikander var sedan tidigare djupt engagerad i frågor rörande den svenska kulturens utbredning i Finland samt kultur- och språkgränsen gentemot det finska Finland (Nilsson 2021a).

Gränsforskning och transnationella regioner utgör ännu ett bärande tema inom den nordiska etnologin (t.ex. Geschwind Zetterström, Idvall & Nilsson 2023; Hughes Tidlund 2021; Paulin Kristensen 2019; Åström, Lönnqvist & Lindqvist 2001)¹, men de teoretiska verktygen har givetvis förändrats över tid. I detta installationsföredrag ska tre gränsperspektiv belysas: Den utlokaliserade, decentraliserade och heterogena gränsen; narrativt och affektivt gränsarbete samt; gränsens semiotik. Dessa perspektiv ska samtidigt illustrera tre nordiska gränser som blivit, om inte heta, så åtminstone tempererade.

Utlokaliserade, decentraliserade och heterogena gränser

Låt mig inleda med en banal fråga: Vad är en gräns? En gräns är förstås en linje som markerar skillnad och linjen är som mest tydlig i kartböcker. Lämnar vi kartböckerna blir linjen emellertid mer komplex. Gränser är, menar den danska etnologen Marie Sandberg (2012), en effekt av ett ständigt pågående gränsarbete som utförs på en rad olika sätt, av en rad olika aktörer, på en rad olika platser i det nationella rummet. Enligt detta performativa, processuella perspektiv är nationsgränser utlokaliserade i samhället och genom att inte enbart involvera statliga aktörer är de även decentraliserade (Rumford 2014:11). Gränsarbete är dessutom heterogent; det omfattar såväl mänskliga som icke-mänskliga aktörer. Låt mig exemplifiera genom att vända blicken mot mårddhundsgränsen mellan Sverige och Finland.

I Sverige har mårddhunden definierats som en invasiv art. För ett drygt decennium sedan inleddes därför ett gränsarbete som skulle förhindra en mårddhundsinväsions från Finland. Gränsarbetet utförs inte vid statsgränsen, utan det är utlokaliserat i norra Sverige och involverar olika aktörer. För det första har jägare rekryterats med uppdrag att skjuta mårddhundar. Eller som saken, med viss känsla för dramatik, nyligen beskrevs i tidskriften *Svensk Jakt*: ”Det är natt i Haparanda. En mårddhund har begått det ödesdiga misstaget att passera nationsgränsen från Finland. Dygnet runt, året runt, står yrkesjägarna som bekämpar invasiva arter redo att rycka ut” (17/9 2023).

För det andra har mårddhundar tvångsrekryterats i gränsarbetet, vilket innebär att mårddhundar fångas, steriliseras och märks med GPS-sändare. Därefter släpps djuren ut på strategiska platser. Dessa sändarmärkta mårddhundar kallas projektmedarbetare, men också judasdjur. Anledningen är att mårddjur lever i livslånga parförhållanden. När de sändarförsedda judasdjuren hittar en kärlekspartner och etablerar ett revir så spårar jägare paret och sedan avlivas partnern.²

Utöver jägare och mårhundar så används även olika former för teknologier i gränsarbetet. Jag har redan nämnt steriliseringen och GPS-sändarna, men dessutom har mer än 100 000 viltkameror tagits i bruk. Sammantaget innebär detta att ingen mårhund ska kunna ta sig in i landet utan att registreras, spåras och avlivas. Enligt svenska myndigheter har gränsarbetet varit framgångsrikt; en invasion har stoppats.

Exemplet visar att gränser är utlokaliserade, decentraliserade och heterogena: Jägarna, judasdjuren, vapnen, steriliseringarna, GPS-teknologin och viltkamerorna utför tillsammans ett gränsarbete, långt från den faktiska nationsgränsen. Mårhundsgränsen är dessutom bara ett exempel bland flera på hur gränser utlokaliseras i samhället. Den svenska regeringen presenterade nyligen ett lagförslag, som innebär att offentliganställda ska involveras i ett utlokaliserat gränsarbete: Lärare, sjuksköterskor och läkare ska vara skyldiga att undersöka människors lagliga rätt att vistas i Sverige. Om de hittar misstänkta personer, kanske en papperslös migrant, så ska detta anmälas till polisen. Kritiker menar att det handlar om en angiverilag och uppmanar till protester under parollen: ”Jag är inte gränspolis”.

Det gränsbegrepp jag här laborerar med är, som nämnts, processuellt och performativt; gränser görs i ett ständigt pågående försök att skapa säkerhet och stabilitet. Perspektivet omfattar även narrativt gränsarbete (Rumford 2014:69) som innebär att gränser görs genom affektivt laddade berättelser om de eller det som finns på andra sidan gränsen (jfr Reeves 2014:6). Låt mig exemplifiera genom att vända blicken mot Tornedalen. För några år sedan var jag involverad i en studie av mentala gränshinder i denna transnationella region (Nilsson 2021b).

Narrativt och affektivt gränsarbete

Bland informanterna som deltog i studien återkom narrativ om en till synes gränslös region. Den sociala interaktionen i området

kännetecknades av en särskild atmosfär, vilket en informant kärnfullt fångade på detta vis: ”Det här kallas ju för världens fredligaste gräns”.³ Men temperaturen vid den fredliga gränsen skiftade. Stereotypa berättelser om de Andra utgjorde nämligen ett betydelsebärande element i ett narrativt gränsarbete. En del svenskar menade exempelvis att finländare var mer hemkära, men också nationalistiska och protektionistiska. Från finskt håll tycktes svenskar mer öppna, toleranta (Nilsson 2021b). Stereotypa berättelser om broderfolket är förstås inte unikt för detta gränsområde, utan förekommer även vid den dansk-svenska respektive norsk-svenska gränsen (Nilsson 2018b, 2019). Berättelserna ingår i en längre tradition av vad som betraktas som ett kärvänligt syskongnabb där skillnader förstärks (jfr Alsmark 2010). Men detta gnabb kan överraskande snabbt övergå i ett hårdare tonläge.

När pandemin fick fäste ökade temperaturen vid gränsen och de svenska informanterna kände sig stigmatiserade.

Det är ganska så hätsk stämning vid gränsen, jag tycker det är lite otäckt också. Så jag vill helst inte åka över. Eftersom de inte har samma smittspridning som vi, så är vi som svarta demoner när vi kommer till Finland.

Nationsgränsen sattes alltså i spel på ett överraskande starkt sätt genom pandemin, vilket skapade en annorlunda stämning i gränsområdet. Idén om världens fredligaste gräns och en intim transnationell region ersattes av distans, avståndstagande: ”Man kan inte längre gå och knacka på hos grannen, och ta en kaffe och bulle [...] De har sett på Sverige som de sjuka. [...] Tidigare har det varit jättetrevligt över gränsen”. *In the mood* ersattes av *out of tune*, för att knyta an till Sarah Ahmed (2014:17).

Jag lämnar härmed det narrativa och affektiva gränsarbetet och fäster i stället uppmärksamheten vid gränsen som kulturellt tecken-system – gränsens semiotik.

Nationsgränsens semiotik

Sedan något år förstärks gränsen mellan Finland och Ryssland med ett 200 km långt gränsstängsel. Finska myndigheter har definierat stängslet som en nödvändighet. Hotet från öster har ökat och det anses viktigt att Finland har en: ”självständig och trovärdig gränsbevakning”. Enligt Gränsbevakningsväsendets hemsida ska stängslet inte stoppa en militär invasion, men förhindra en ”omfattande invandring” och stå emot en ”en rusande folkskara”.

I samband med att regeringen fattade beslut om att bygga stängslet så publicerade myndigheten kolorerade visionsbilder som visade ett imponerande högt stängsel, krönt med rikliga mängder taggtråd. Bilderna visade också övervakningskameror, belysning, och en bred väg där finländska gränspatrullbilar stod beredda att rycka in. Gränsens semiotik var viktig; så här ser en trovärdig gräns ut. Gränsbevakningsväsendet påpekade även att stängslet skulle ingå i ett komplext system som vid behov kunde kompletteras med betonggrisar, bommar, tunnor, stora sandsäckar, gånghinder, fartgupp, schakt-, sand- och snövallar, stenbarrikader eller fordonsnät. Man beskrev, annorlunda uttryckt, en heterogen gräns, som skulle förhindra människor att olagligt ta sig in i Finland.

Men när arbetet hade startat så publicerade Gränsbevakningen ett fotografi av stängslet som underminerade trovärdigheten. På fotografiet syntes nämligen varken taggtråd eller kameror, ej heller lampor och bilar. Inte ens en betonggris skymtades. Kritiken lät inte vänta på sig. En del menade att stängslet påminde om ett trädgårdsstaket. Andra tyckte att stängslet såg ut som ett hönsstängsel. Som ett svar på kritiken publicerade myndigheten omgående ett annat fotografi och nu hade stängslet åtminstone krönts med taggtråd.⁴

Vad lär vi oss av detta exempel? Som nämnts utgår diskussionen från ett processuellt, performativt perspektiv på gränser, vilket innebär att gränsen undersöks som ett ständigt pågående arbete och gränsens semiotik utgör en viktig del i detta (jfr Sohn 2022). Om gränsen ska skapa känslor av trygghet och samtidigt verka av-

skräckande, så måste den iscensättas på ett trovärdigt sätt. Kanske blir iscensättningen än viktigare i just detta fall eftersom stängslet endast skyddar 15% av gränsen. Det vore förödande för gränsens trovärdighet om dessa 15% påminde om ett hönsnät.

Avslutande reflektion

I en samtid besatt av gränser behövs det mer forskning om gränsens anatomi och semiotik; mer forskning om vad en gräns är, vad en gräns gör, och vilka känslor en gräns ger upphov till. Men det finns anledning att påminna om att gränser, oavsett hur de iscensätts, mycket sällan hindrar människor som flyr förtryck och nöd. Människor låter sig inte alltid stoppas av de gränsregimer som nationer och internationella sammanslutningar såsom EU etablerar. Vid gränsen pågår förhandlingar, motsträvighet och motstånd (Hess 2017, Nilsson 2018b). Jag avslutar därför med en dikt som utgör ett stycke alternativt, narrativt gränsarbete, nämligen Stig Dagermans *Flykten valde oss* (1953):

Fågeln väljer flykten. Vi valde den icke.
Flykten valde oss. Därför är vi här.
Ni som ej blev valda – men ändå frihet äger,
hjälp oss att bära den tunga flykt vi bär!

Bojan väljer foten. Vi valde att vandra.
Natten var barmhärtig. Nu är vi här.
Ni är för många, kanske den frie trygge säger.
Kan vi bli för många som vet vad frihet är?

Fredrik Nilsson

Litteraturförteckning

Ahmed, Sara 2014. "Not In the Mood". *New Formations: A Journal of culture/theory/politics*, Vol. 82.

- Alsmark, Gunnar 2010. ”Broderfolkens bro”. I: Löfgren, Orvar & Nilsson, Fredrik (red.), *Regionauterna. Öresundsregionen från vision till vardag*. Göteborg: Makadam.
- Berg, Per-Olov, Linde-Laursen, Anders & Löfgren, Orvar (red.) 2000. *Invoking a Transnational Metropolis. The making of the Öresund region*. Lund: Studentlitteratur.
- Berg, Per-Olov, Linde-Laursen, Anders & Löfgren, Orvar (red.) 2002. *Öresundsbron på uppmärksamhetens marknad. Regionbyggare i evenemangsbranschen*. Lund: Studentlitteratur.
- Cassarino, Jean-Pierre & Marin, Luisa 2022. ”The Pact on Migration and Asylum: Turning the European Territory into a Non-territory?”. *European Journal of Migration and Law*, 24, 1–26.
- Gustavsson, Anders 2022. *Covid 19 pandemins konsekvenser utmed den norsk-svenska riksgrensens södra del*. Strömstad Akademi.
- Hess, Sabine 2017. ”Border Crossing as Act of Resistance. The Autonomy of Migration as Theoretical Intervention into Border Studies”. I: Butler, Martin, Paul Mecheril & Brenningmeyer, Lea (red.), *Resistance: Subjects, Representations, Contexts*. Bielefeld/London: Transcript Verlag.
- Hughes Tidlund, Ida 2021. *Autonomous Åland. A hundred years of borderwork in the Baltic Sea*. Doktorsavhandling i etnologi vid Stockholms universitet, Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap.
- Idvall, Markus 2000. *Kartors kraft. Regionen som samhällsvision i Öresundsbrons tid*. Lund: Nordic Academic Press.
- Idvall, Markus, Palmehag, Anna & Wessman, Johan (red.) 2020. *Checkpoint 2020: människor, gränser och visioner i Öresundsbrons tid*. [Lund]: Centrum för Öresundsstudier vid Lunds universitet.
- Kepsu, Kaisa & Henriksson, Blanka 2019. *Hjärnflykt eller inte?: Del II : Svenskspråkig ungdomsflyttning till Sverige : trender och drivkrafter*. [Helsingfors]: Tankesmedjan Magma.
- Klinkmann, Sven-Erik, Henriksson, Blanka & Häger, Andreas 2017. *Föreställda finlandssvenskheter: Intersektionella perspektiv på det svenska i Finland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Löfgren, Orvar & Nilsson, Fredrik 2010. *Regionauterna – Öresundsregionen från vision till vardag*. Göteborg: Makadam Förlag.

- Nilsson, Fredrik 2018a. "Mentala gränshinder och den svensk-norska gränsens kulturella komplexitet". I: Palmehag, Anna, Eriksson, Sofi, Koverberg, Amanda & Hassellöf, Carl (red.), *Mentala gränshinder. En studie av hur norska och svenska företagare erfar och uppfattar arbete över gränsen*. Malmö: Øresundsinstitutet.
- Nilsson, Fredrik 2018b. "Under ytan, bakom fasaden. En kulturanalys av smuggling, rumslig ordning och moraliska geografier". I: Marander-Eklund, Lena & Nilsson, Fredrik (red.), *Under ytan. Kulturanalys av det bortglömda, dolda och triviala*, specialnummer av *Budkavlen. Tidskrift för etnologi och folkloristik*.
- Nilsson, Fredrik 2019. "In the Mood for Business? Emotionellt gränsarbete i Öresundsregionen". I: Andersson, Jenny, Eriksson, Sofi, Palmehag, Anna, Wiborg, Thea & Örarbäck, Mandus (red.), *Mentala gränshinder Öresund. Danska och svenska företagens syn på hinder och möjligheter vid arbete över gränsen*. Malmö: Øresundsinstitutet.
- Nilsson, Fredrik 2021a. "Pionjären Gabriel Nikander. En samhällsorienterad etnologi". I: Nilsson, Fredrik & Åström, Anna-Maria (red.), *Nordisk etnologi 1921–2021. Ett ämne i rörelse*. Åbo: Åbo Akademi Förlag.
- Nilsson, Fredrik 2021b. "'Världens fredligaste gräns.' Gränsarbete vid nations-, kultur- och språkgränser i norr". I: Palmehag, Anna, Ottosson, Erik, Andersson, Jenny & Wiborg, Thea (red.), *Mentala gränshinder – gränsen mellan Finland och Sverige*. Malmö: Øresundsinstitutet.
- Paulin Kristensen, Marlene 2019. *Relocating Europe. Border officials and their everyday attempts to stabilise borders*. Doktorsavhandling i etnologi vid The Saxo Institute, Faculty of Humanities, University of Copenhagen.
- Pettersson Fürst, Johanna 2023. "Differentiated Implementation of Controls: The Internal Border Regimes of Schengen". *Politics and Governance*, Volume 11, Issue 3, p. 68–78.
- Reeves, Madeleine 2014. *Border Work. Spatial lives of the state in rural central Asia*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Rumford, Chris 2014. *Cosmopolitan Borders*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Sandberg, Marie 2012. "Border Orderings: The Co-existence of Border Focusing and Letting Border Issues take the Back Seat at the German-Polish Border. I: Andersen, Dorte, Jagetic, Klatt, Martin & Sandberg, Marie (red.), *The Border Multiple. The Practising of Borders between Public policy and Everyday Life in a Re-scaling Europe*. Farnham: Ashgate.
- Galis, Vasilis, Bak Jørgensen, Martin & Sandberg, Marie 2022. *Migration Mobile. Border Dissidence, Sociotechnical Resistance, and the Construction of Irregularized Migrants*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Sohn, Christophe 2022. "How to brand a border despite its wall? A social semiotics approach to cross-border place branding". *Geoforum*, Vol. 135, p. 82–92.
- Wallin Aagesen, Håvard, Järv, Olle & Gerber, Philippe 2022. "The effect of COVID-19 on cross-border mobilities of people and functional border regions: the Nordic case study from Twitter data. *Geografiska Annaler, Series B, Human Geography*.
- Zetterström Geschwind, Britta, Idvall, Markus & Nilsson, Fredrik 2023: *Den medicinska spärren. Smitta och gränsarbete i skuggan av Förintelsen*. Göteborg: Makadam Förlag.
- Åström, Anna-Maria, Lönnqvist, Bo & Lindqvist, Yrsa 2001. *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävdelse i kulturanalytiskt perspektiv*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Øresundsinstitutet 2023. *Fakta: Gräns- och id-kontroller mellan Danmark och Sverige sedan 2015* (nedladdad oktober 2023).

Noter

- 1 I detta sammanhang har den etnologiska miljön vid Lunds universitet varit särskilt produktiv, vilket delvis beror på att den transnationella Öresundsregionen utgjort ett näraliggande analytiskt laboratorium (t.ex. Berg, Linde-Laursen & Löfgren 2000, 2002; Idvall 2000; Idvall, Palmehag & Wessman 2020; Löfgren & Nilsson 2010). Den mångsidiga forskningen om det svenska Finland som producerats vid den kulturanalytiska miljön vid Åbo Akademi bör också lyftas fram (t.ex. Klinkmann, Henriksson & Häger 2017; Kepsu & Henriksson 2019). Slutligen förtjänar Marie Sandbergs (Köpenhamns universitet) mångfacetterade forskning om gränsarbete i Europa nämnas (t.ex. 2012, 2022).
- 2 Detta avsnitt baseras bland annat på reportage i tidskriften *Sveriges natur. Sveriges största natur- och miljötidning*, 2021, och *Dagens Nyheter*, 8/10 2023.
- 3 De citat som används i denna del har hämtats från nämnda studie.
- 4 Resonemanget om kritiken bygger bland annat på en artikel som publicerades i *Aftonbladet* (16/5 2023).